

A TÁJNÉVADÁS KORSZAKAI

A magyar tájnévadás népünk egész történetét végigkísérő, napjainkig zajló s tovább folytatódó folyamat, amelyben a mennyiségi változásokat minőségek is követhetik. A változások azonban nem ugrásszerűek, nem kapcsolódnak éles határokhoz. A tájnévrendszer alakulása része a magyar nyelvfejlődésnek, s kívülről ugyanazok a történelmi és kulturális tényezők formálják, mint a nyelv egészét. Éppen ezért célszerű a tájnévadás diakrón folyamatát is a magyar nyelvtörténet hagyományos korszakhatáraihoz igazodva vizsgálni. Ezek: 1. az ősmagyar kor, a rokon népektől való elválástól a honfoglalásig; 2. az ómagyar kor, a honfoglalástól a mohácsi vészig; 3. a középmagyar kor, a mohácsi vésztől a felvilágosodás koráig; 4. az újmagyar kor, 1772-től napjainkig.

Ősmagyar kor

Bár a tájnévadás részletesebb tanulmányozására csak az ómagyar kortól fogva nyílik alkalom, hiszen ettől fogva vannak nagyobb számban nyelvemlékeink, néhány következtetést erre az időre is le tudunk vonni. Egyrészt azért, mert szerencsés módon az ősmagyarból is maradt fenn egy kétségtelenül tájnévnek tekinthető szó, az *Etëlküzü* (*Etelköz*) (I. MORAVCSIK GYULA, Bíborbanszületett Konstantín. A birodalom kormányzása. Bp., 1950. 38: *Ατελκοῦζου*), másrészt azért, mert az ómagyar kor névrendszere ugyancsak következtetési alapul szolgál. Először azt az egyszerű, de fontos ténnyt kell leszögeznünk, hogy az ősmagyar korban — a későbbiekhez hasonlóan — volt rendszeres tájnévadás, s bár a névallomány egyedei a vándorlások miatt időről időre cserélődtek, jellegüket tekintve nem különbözhettek gyökeresen az ómagyar kor neveitől. Valószínűnek tartom, hogy a később nagy számmal képviselt alaptípusok már ekkor is léteztek, például: folyónév + köz: *Etelköz*, illetve ehhez hasonlóan, de köznévi előtaggal: *Vízköz*, *Jóköz*, *Sárköz*, *Tóköz*; víznév + *mellék(e)*, illetve *Vízmellék*, *Sármellék* stb., továbbá puszta folyónév metonimikus névátvitellel (példákat l. az ómagyarban). A domborzat és növényzet megnevezésével alakultak: *Hegyalja*, *Hegyhát*, *Hegyköz*, *Erdőhát* (ezek aránya kisebb lehetett, mint a nyelvemlékes korban).

A magyar őstörténet kutatói korábban az *Etëlküzü* társaságában megjelenő másik helymegjelölést, a *λεβεδία* = *Lëbedià* (*Lëbedi* + görögösítő végződés) szót általában az *Etëlküzü*-vel egyenrangú területnévnek tartották. De mint puszta személynévből lett helynév a későbbi helységnevek közé illik tipológiailag. BENKŐ LORÁND meggyőző következtetése szerint (MNy. LXXX,

392—4) a magyarok szóhasználatában valószínűleg szűkebb területre vonatkozott, mint azt a konsztantinoszi szöveg sugallja (eredeti jelentése 'Leved vezér szállásterülete' lehetett; l. már CZEGLÉDY: I. OK. V, 275—6 is). Az ősmagyar korban feltehetőleg több hasonló alakulat létezett, de ez(eke)t helyesebb a tájnevektől különválasztva szállásterület-névként számon tartani. Itt jegyzem meg, hogy nemcsak a Levedi, hanem az Etelköz területének sem kellett feltétlenül lefednie az egész magyarság korabeli hazáját (erre a lehetőségre HARMATTA is utal: MNy. LXXX, 427). Mindenesetre meggondolkodtató, hogy a későbbi „folyónév + *köz*” típusú tájneveink jelöltjeinek egyike sem országnyi méretű.

Leved és Etelköz őstörténeti és nyelvészeti kérdéseivel az utóbbi időben többen foglalkoztak. (L. például: GYÖRFFY GYÖRGY, BENKÓ LORÁND, HARMATTA JÁNOS, KIRÁLY PÉTER tanulmányait a MNy. LXXX. [1984.] évfolyamában: 385—439, illetve LIGETI LAJOSÉ és VÉKONY GÁBORÉ a LXXXI—LXXXII.-ben. Az említett helyeken további bő szakirodalom.) A magyar nyelvtörténeti, névtörténeti vonatkozásokkal legbővebben és legmélyrehatóbban BENKÓ tanulmánya foglalkozik. Megállapításai, amelyeknek ismertetéséről terjedelmi okok miatt sajnos le kell mondanom, teljes mértékben összhangban állnak dolgozatom tanulságaival. (Csupán a *Hetés*-sel és *Kemej*-jel kapcsolatban kockáztatom meg annak lehetőségét, hogy pusztá személynévből is keletkezettek, mint a *Lēvedi*).

A két ősmagyar név lokalizációjával magam nem kívánok foglalkozni. Bár őstörténetileg rendkívül fontos ez a kérdés, témánk szempontjából mellőzhető. — Az 'Ατελκούζου-nek 'Ετέλ και Κουζοῦ-ként leírt változata ilyen formában nem a magyar nyelvből származik, a tolmácsolás, illetve lejegyzés során bontották két elemre az eredeti, természetes összetételt (l. például: GYÖRFFY: MNy. LXXX, 389; BENKÓ: uo. 391; részben másként: HARMATTA: uo. 424; stb.). Elfogadhatatlannak tartom VÉKONY GÁBOR magyarázatát, ő ugyanis két külön tulajdonnévből indul ki (MNy. LXXXII, 41—53).

Ősmagyar kor

A tájnévadás szempontjából elsőrendű fontosságú volt a letelepedés és életformaváltás. (A letelepedéshez számítom első királyaink céltudatos telepítéseit és a Kárpát-medence természetes határai felé hatoló terjeszkedést is.) Ezzel lehetővé vált, hogy a magyarság huzamosabb, szorosabb kapcsolatba kerüljön a tájjal, alaposabban megismerje a tájalkotó, tájformáló tényezőket. A tájalkotó tényezők közül számon kell tartanunk az itt talált szláv és avar népességet, de arról nincs tudomásunk, hogy erre utaló tájnév született volna. (A *Szlavónia* : *Tótország* ekkor még inkább az országnevek közé tartozik, nem is beszélve a területi vonatkozásaik bizonytalanságáról.) Más a helyzet a később betelepülő népcsoportokkal, a jászokkal, kunokkal, szászokkal. Ezek általában területileg is jól körülhatárolt, autonómiát élvező igazgatási egységeket alkottak, s jelentős feudális kiváltságokat szereztek. Népiségre utaló tájneveink közül a *Jászság*, *Kunság*, *Szászság*, *Székelység* : *Székelység* e korokban alakulhattak ki.

A magyarság letelepedésének első szakaszában a termékeny síkságokat, folyóvölgyeket, lankás dombvidékeket szállta meg. A feudalizáció után is

népességének nagy részét a földművelés és állattenyésztés ezekhez a szinterekhez kötötte. Ómagyar kori tájneveink legfontosabb csoportja ezért a folyóközökre utal. A *Bodroγκöz*, *Csallóköz*, *Körösköz*, *Muraköz*, *Rábaköz*, *Sárgköz*, *Szamosköz*, *Temesköz*, *Vágköz*, *Vízköz* stb. nevek tájnévrendszerünk alaprétegébe tartoznak. A hegyek között elnyúló folyóvölgyeket nemcsak a ma általános folyónév + *melléke*, *vidéke*, *völgye* szerkezetekkel jelölték, hanem a pars pro toto elve alapján a puszta folyónév szolgált a tágabb környezet jelölésére is: *Barca*, *Kalota*, *Kászon*, *Kölesér*, *Körös* ~ *Keres* s talán *Csik*, *Gyergyó*. Ezek egy része később valamilyen alaki kitevővel (-*ság*/-*ség* képzővel, illetve összetételi utótagokkal) bővült. Az ómagyar tájnévrendszer jellegzetes tagjai még az alacsonyabb hegyeket, dombokat jelző *Erdőhát*-ak; a hegyek előterei a *Hegyalja*-k, mocsarakat jelölnek a *Sár*-ok, *Han*-ok. A lakatlan (vagy gyéren lakott) hegyvidékeket elsősorban az itt nem tárgyalt erdőnevek jelölik.

A domináns természeti nevek mellett ebben a korszakban megjelennek az első műveltségi nevek is. Birtoklástörténeti szempontból kiemelkedő szerepet játszanak a király tulajdonában levő földek. Az *Úrsziget*, *Királyföld* (*Fundus Regius*), *Királyi* nevek képviselik ezt a típust. A birtoklástörténeti nevekhez tartozik a kései ómagyarban születő *Mátyusföldre*, Csák Máténak, a hírhedt oligarchának az uralmát idéző tájnév. Bizonyára létezett már a XVI. sz. végéről adathozható, bortermelésre utaló szászszági *Borföld* is. (Német megfelelőjének, a *Weinland*-nak első előfordulása 1532-ből való.)

Az ómagyarrá tehető a legfontosabb nagytáji nevek megszületése is. A nagytájak nevei azért különösen fontosak számunkra, mivel jól megragadható bennük az ország-méretekből gondolkodó, a partikulárison túllépő központi tájszemlélet kialakulása. — A nagytáji nevek között kronológiailag első az *Erdély*. Köztudomású, hogy a szó az *erdő elü* ~ *erdé el* szerkezetből keletkezett, s jelentése 'erdő elve, erdőn túli vidék'. Ezzel a névvel az ország szemléletileg két részre oszlott. A két területet a Király-hágó vidékének lakatlan erdőségei választották el egymástól. Erdély betelepülése a központi területek felől több évszázadon át tartó folyamat volt, melynek során a magyarság — bár nem egyenletesen — egyre keletibb területeket vett birtokba. Következésképpen a legkorábbi Erdély-fogalom a mainál szűkebb lehetett. Nagyjából a korabeli Gyepűelvéhez hasonlíthatott (l. a szótárban), annyiban, hogy az is több megyét átfogó peremterületet jelentett (az ország északi részében). E korai átmeneti állapot után azzal, hogy Erdély önálló politikai-igazgatási egység lett, s területileg is elnyerte végleges formáját, Magyarország egyik legnagyobb múltú, legkarakteresebb tája lett: ország az országban.

A nagytáji névrendszer tovább differenciálódik az *Alföld*, *Felföld* megjelenésével. *Alföld* területmegjelölés már a XIII. században felbukkan, de ugyancsak nem a mai tartalommal. Kezdetben a Száva—Duna vonaltól délre fekvő területeket jelölték vele. Tinódi az alföldi vitézekekről szólva még a déli végeken harcolókat érti. A *Felföld*-et a XV. századtól tudjuk adathozni.

A tájnevek egy részére annyira jellemző *-ság*/-*ség* képző ekkor még szerény mértékben fordul elő. A *Barca*, *Nyír*, *Ormán*, *Szilágy* stb. mellett a korszak végén már megjelenik változatként a *Szilágyosság*, *Nyírség*, *Lakság*², *Csernecség*, adataink vannak a mindvégig képzős *Őrség*-re, *Mezőség*-re és a korszakhatáron feltűnő *Szerémség*-re.

Az ómagyar korban kialakuló természetes tájnévrendszer a továbbiakban jelentősen nem változik. Bár hálnak ki és keletkeznek is tájnevek, inkább a gyarapodás jellemző.

Középmagyar kor

Az említett gyarapodás továbbra is elsősorban a természeti neveket érinti. (L. a korábbi típusokat, különös tekintettel a *köz*, *hát*, *alja*, *mellék(e)* utótagokkal.) Valószínűleg ekkor születnek a *Bányaság*, *Sóvidék*-féle nevek. Szaporodik a népnevekből alakult tájnevek száma, létrejön az *Oláhság*, *Oroszság*, *Németség* s talán a *Tótság* is.

A korábbi nagytáji szemlélet és a nagytáji nevek megszilárdulnak. A török előretörése miatt országos figyelem irányul az Alföldre, a délről menekülő lakosság békésebb vidékeken megtelepülve nagy számban kap *Alföldi* családnevet. TÖRÖK GÁBOR alapos tanulmányából tudjuk (MNY. LVI, 216—9), hogy a *Felföld* tájnévnek ebben a korban sajátos mellékjelentése is kialakult. Bizonyos nyelvmelékben *Felföld*-ön 'Felvidék és Dunántúl'-t értettek. Az irodalmi nyelvért folytatott harcban ugyanis két fő területi nyelvváltozat állt egymással szemben: a dunai és a tiszai. (Ezeket kívül még az erdélyit is számon tartották.) A dunai változatot, amelyet többek között az *ö-zés* jellemezett, *felföldizmus*-nak, felföldi beszédmódnak, a tiszait *alföldizmus*-nak nevezték. (Az egyes regionális irodalmi változatokról, harcukról l. BENKŐ, FelvIr. 240—95.) Véleményem szerint ez a tágabb Felföld-fogalom nem ment át népi használatba, és az egységes irodalmi nyelv létrejöttével feledésbe is merült.

A nagytájak nevével maradván szólnunk kell a nagy folyókhoz kapcsolódó térbeli viszonyítást kifejező nevek kialakulásáról. Arról már említést tettem, hogy bizonyos szerkezetes tájmegjelölések miért válnak nehezen névvé. A helyhatározói szerepű *Dunán túl*, *Tiszán túl*, *Duna—Tisza között*, *Száva—Dráva között* megjelölések gyakran előfordulnak a korabeli levelekben. (Korai megfigyelésüket a latin nyelvű források túlnyomó többsége akadályozza.) A *Dunántúl*, *Tiszántúl* első nem helyhatározói szerepű felbukkanásai a XVIII. század elejétől figyelhetők meg (de már jóval korábbról van *Tiszán túl való föld*, *Dunán túl való föld* stb.). A hozzájuk kapcsolódó táj szemlélet még ingadozhat. E két tájnév megszilárdulása csak az újmagyar korban, lényegében a földrajzoktatás általánossá válása után következik be. Ezzel a nagytáji szemlélet alappontja a Duna és Tisza között állapodik meg. — A *Duna—Tisza köze*, *Száva—Dráva köze* birtokos szerkezetek névvé válásának kevesebb grammatikai akadálya volt. Adataik is korábbiak.

A középmagyar kor jelentős nyelvi eseménye a tájnevek szempontjából a *-ság/-ség* képző nagyfokú előretörése. Ez összefügg egyrészt a jelöltségre való törekvéssel (a tendencia más nyelvi részrendszerben is megfigyelhető), másrészt a képzőnek a közszavakban is jelentkező, részben stilisztikai háttérű előrenyomulásával. A „szervesen” *-ság/-ség* képzős tájnevek (*Őrség*, *Kunság*, *Mezőség*) analogikus hatása sem elhanyagolható. Megjegyzendő, hogy a fakultatív *-ság/-ség* az irodalmi nyelvváltozatok (igényesebb írásbeliség) tájnévhasználatában terjed el széles körben, a népnyelvet ez a hatás kevésbé érinti. Míg tehát tovább élnek a *Barca*, *Szilágy*, *Nyír*, *Hany* képzetlen formák, addig az írásbeliségben már az *Erdélyiség*, *Gyepelség* (<: *Gyepűel*) *Cserehátság*, *Erdőhátság* „túlképzésekkel” is találkozunk. (A képzőről részletesebben l. a nyelvtani fejezetben elmondottakat.)

Újmagyar kor

A tájnévrendszert érintő legnagyobb horderejű változás ebben a korban a mesterséges névadás és a mesterséges nevek megjelenése. Ennek feltétele a tudományos tájismeret létrejötte, az érdekelt szaktudományok (történettudomány, földrajz, néprajz, nyelvészet) megfelelő szintre emelkedése. Az előmunkálatokhoz számíthatók a XVIII. század végén, XIX. század első felében megszülető nagy országleíró munkák: BÉL MÁTYÁS Notitiája, VÁLYI ANDRÁS (Magyar Országnak leírása. I—III. Budán, 1796—1799.), FÉNYES ELEK (Magyarország geographiai szótára. I—IV. Pesten, 1851.) és mások könyvei, tanulmányai. Ez a vonulat azután tovább folytatódik. (L. például HUNFALVY JÁNOS, A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása. I—III. Pest, 1863—1865 és ORBÁN BALÁZS, A székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi és népismereti szempontból. I—VI. Pest—Bp., 1868—1873.) Külön figyelmet érdemel a XIX. század közepének folyóiratirodalma. Sokszor éppen az érdeklődő nagyközönségnek szóló kiadványokban, divatlapokban stb. bukkannak fel a néprajz számára különösen becses — és nem is kis számú — tájismertető írások. De megszületik az első magyar honismereti folyóirat is, a „Magyarföld és népei eredeti képekben” (Föld- és népisme, statistikai és történelmi folyóirat . . . Szerk. Vahot Imre. Pest, 1846.). Újra felfedezik történelmi tájainkat (például az Órséget, Göcsejt, Bóközt, Ormánságot, Szilágyot, Csallóközt, Tiszahátat stb.), de már alkalmi tájmegjelölések és egyedi körülhatárolások is felbukkannak (*Bánvölgy, Sajóvölgy, kecskeméti puszták* stb.). (A tájismereti irodalom jó áttekintése található a K—F. bevezetőjében KÓSA LÁSZLÓ tollából: 30 kk. és PALÁDI-KOVÁCS ARTILA tanulmányában: MTáj. 5—26.) — A XIX. század végén, XX. század elején merül fel önálló tájrajzok készítésének igénye, ekkor keletkeznek nagyobb számban az első mesterséges tájnevek is. Az első komolyabb tájrajzok közül kiemelkedik PRINZ GYULA műve: Magyarország tájrajza. Bp., é. n. [1936.] Nem feladatom, hogy ebben a fejezetben részletes tudománytörténelmi fejtegetésekbe merüljek, a mesterséges nevek nyelvi és névadási jellegzetességeinek tárgyalására pedig a későbbi fejezetekben keríték sort. Itt csupán annyit bocsátok előre, hogy a földrajztudományi tájnevekkel olyan részrendszer született meg, amely a maga nemében igen jellegzetes, autonóm egység: nem gyakorol számottevő hatást a természetes tájnévrendszerre, s maga is kevés külső analógiás hatást mutat. Szókészlete és szintagmatikája egysíkú: többnyire *-i* képzős helynév alkot jelzős szó szerkezetet *síkság, dombság, fennsík, árok* stb. földrajzi köznevekkel. Természetes beszédhelyzetben ritkán használatosak.

A néprajztudomány és dialektológia a *mente, melléke, környéke, vidéke* utótagú nevek és megjelölések számát szaporította leginkább.

A külső elnevezések csoportjában külön említést érdemelnek — mert jellegzetesen újkoriak — azok a nevek, amelyek egyik szaktudományhoz sem köthetők egyértelműen. Ilyen például a *Balatonfelvidék, Dunakanyar* vagy a *Tiszaszug*. Irodalmi eredetű, elütő jellege ellenére meghonosodott tájnevünk a *Viharsarok*. Mesterséges, de jól rendszerbe illő legújabb nagytáji nevünk az *Alpokalja*. — Az újmagyar kor szülötte még két másik nagytáji név: a *Kárpát-alja* és a *Vajdaság* is.